

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.22>
УДК 82[94:34].485(477)''1932/1933''

Жанна ЯНКОВСЬКА

доктор філологічних наук,
професор кафедри філософії та
культурного менеджменту
Національного університету «Острозька академія», м. Острого

ORCID: 0000-0002-7846-2796
Email: zanna.malva@gmail.com

Людмила СОРОЧУК

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу українознавства в науково-освітньому просторі
Науково-дослідного інституту українознавства
МОН України

ORCID: 0000-0003-0478-356X
Email: IVS1166@ukr.net

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. – УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО ТА МІСТО: РЕАЛЬНИЙ І ХУДОЖНІЙ ВИМІРИ (ЗА ТВОРАМИ ОЛЬГИ МАК ТА ЛЮБОВІ БУРАК)

Анотація. За роки від проголошення незалежності України у справі розсекречення сподіяного злочину – свідомої організації Голодомору 1932–1933 років, а також його дослідження, надання йому публічності в нашій державі та у світі, зроблено дуже багато, аж до визнання міжнародною спільнотою цього злочину геноцидом проти українського народу. Проте моторошна смерть мільйонів наших співвітчизників і досі болем відкликається у багатьох родинах, і досі відкриваються нові факти, про які раніше мовчали, документи, з котрих знято печатку «секретно».

Художня література як галузь культури та особливий спосіб відображення дійсності також містить твори, що увіковічують цю трагедію, розповідаючи про неї емоційніше, із притаманним таким творам психологізмом. Серед них більше проаналізована проза Т. Осьмачки, І. Багряного, В. Барки, У. Самчука та багатьох інших відомих митців слова. У цій статті для аналізу задіяні повість «Каміння під косою» Ольги Мак (1913–1998), української письменниці, яка проживала у діаспорі, хоч Голодомор пережила в Україні, та оповідання-новелу «Жорна» із збірки «Благовіщення» сучасної української поетеси та письменниці із Тернополя Любові Бурак.

Примітно: ці твори надаються до порівняння ще й тому, що у першому зображено події Голодомору у місті, хоч історія села тут також присутня через біографію головного героя, а у другому – суто в селі. Назва першого твору – метафорична, бо таким «камінням» для більшовиків виявилися гуманізм українців, вроджена гідність, витривалість, самопожертва, здатність ділитися останнім, сила духу та віри навіть у критичних ситуаціях. Оповідання Любові Бурак назване «Жорна» (виготовлялися з каменю), бо цей пристрій для перемелювання зерна став для описаної родини священним, оскільки разом із вмираючою «бабою» усім зберіг життя. Крізь призму описаних історій читач занурюється у сторінки тогочасного життя окремих родин і водночас – усього народу.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933 років в Україні, художня проза, повість Ольги Мак «Каміння під косою», оповідання Любові Бурак «Жорна».

Zanna YANKOVSKA

Doctor of Philological Sciences, Professor,
of the Department of philosophy and cultural management educational

Liudmyla SOROCHUK

Ph.D. in Philology,
Senior Research Associate of the
Department of Ukrainian Studies in the
scientific and educational space of RIUS
of MES of Ukraine

HOLODOMOR 1932–1933 IN UKRAINIAN VILLAGES AND CITIES: REAL AND LITERARY DIMENSIONS (BASED ON THE WORKS OF OLGA MAK AND LYUBOV BURAK)

Abstract. *In the years since the declaration of Ukraine's independence, much has been done in the declassification of the alleged crime - the deliberate organization of the Holodomor of 1932-1933, as well as its research and publicity in our country and in the world, until the international community recognized this crime as genocide against the Ukrainian people. However, the terrible death of millions of our compatriots is still painfully recalled in many families, and new facts about which were previously kept silent are still being discovered, documents from which the "secret" seal has been removed.*

Fiction as a branch of culture and a special way of reflecting reality also contains works that perpetuate this tragedy, telling about it more emotionally, with the psychologism inherent in such works. Among them, the prose of T. Osmachka, I. Bagryany, V. Barka, U. Samchuk and many other well-known artists of the word has been analyzed more. In this article, the novel "Stones under the scythe" by Olga Mak (1913–1998), a Ukrainian writer who lived in the diaspora, although she experienced the Holodomor in Ukraine, and the short story "The Millstone" from the collection "Annunciation" of the modern Ukrainian poet and Lyubov Burak, a writer from Ternopil.

It is noteworthy: these works are given for comparison also because the first depicts the events of the Holodomor in the city, although the history of the village is also present here through the biography of the main character, and in the second - purely in the village. The title of the first work is metaphorical, because the Ukrainians' humanism, innate dignity, endurance, self-sacrifice, ability to share the last, strength of spirit and faith even in critical situations were such "stones" for the Bolsheviks. Lyubov Burak's story is called "The Millstone" (they were made of stone), because this device for grinding grain became sacred for the described family, as it saved everyone's life together with the dying "grandmother". Through the prism of the described stories, the reader immerses himself in the pages of the contemporary life of individual families and, at the same time, of the entire nation.

Keywords: *Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, literary prose, Olga Mak's story "Stones under the Scythe", Lyubov Buryak's short story "The Millstone".*

*Число голодаючих зростало з дня на день,
і їхні трупи все рясніше падали на холодних бруках міста.
А життя столиці пливло поруч, пульсувало у напруженому
ритмі, начеб не помічаючи того, що діялося.
(Ольга Мак «Каміння під косою»)*

*А прабаба лежала жовта, як свічка воскова.
І душа все хотіла скрапнути з неї і вогника життя загасити.
(Дзвінка Торохтушко – Любов Бурак «Жорна»)*

Постановка проблеми. Про голодомор 1932–1933 рр. записано тисячі свідчень, укладено із них вагомі книги, написано кілька десятків художніх творів, здійснено сотні історичних, демографічних, літературознавчих, соціологічних і політологічних наукових досліджень, знято кілька документальних та художніх фільмів, створено Національний музей Голодомору-геноциду в Києві та у ряді регіонів, нарешті, більшістю країн світу авторитетно визнано сподіяне проти України зло геноцидом, за яким стоїть Росія. Проте це не означає, що боліти перестало, що проблема закрита, бо пройшов певний час. Із погляду історії час 90 років – це зовсім небагато.

Втрата мільйонів, які помирили довгою страшною смертю, не забувається. Удар по демографічній ситуації в Україні завдано дуже великий. І хоч на сьогодні живих свідків тих подій, у котрих страх голоду закарбувався не лише на свідомому, але й на підсвідомому рівні, дуже мало, проте їхні спогади передаються наступним поколінням, а вони їх залишають своїм дітям та онукам. Як написала Т. Конончук, «кожний регіон, даючи щось своє, творив колективну думку про ситуацію в країні і складав оцінку діям влади» [4, с. 89]. Проблему збереження пам'яті про Голодомор поставив у заключній статті до Народної Книги-Меморіалу «33-й:

голод» В. Маняк: «Мине ще кілька років, і свідків не буде. Не буде історії, а буде фальшивка, зроблена лжеісториками і апаратниками. Наскільки ми були бідніші духовно без оцих неоціненних свідчень людей. Жоден архів не оповість про те, що розкрили учасники цієї Книги» [8, с. 570]. З часу написання цих слів пройшло вже також приблизно 33 роки. Наукові дослідження продовжуються, все більше жажливі правди про Голодомор відкривається, оскільки з'являється багато розсекречених матеріалів, які потребують опрацювання та осмислення. Читаючи окремі з них, стикаємося із думкою, що описане чи зафіксоване взагалі не вкладається в рамки людських відносин, воно поза межами розуміння та сприйняття. Д. Чижевський вказував, що для українського етносу характерною рисою є прагнення до гармонії у стосунках між людьми й народами, намагання «віддати справедливую оцінку навіть протилежним їм думкам, ворожим течіям» [13, с. 213]. Проте в цій суспільній ситуації обставини призвели до кардинального зміщення й порушення суспільних зв'язків, а відповідно, й розбалансування, дисгармонії окремо взятої особистості й суспільства.

Окрім реальних записаних спогадів про Голодомор 1932–1933 рр., найбільш емоційним джерелом є література, яка передає художній досвід проживання цієї трагедії, її творче осмислення, адже крізь призму творів словесності письменники здатні передати не тільки фактичний матеріал, що нерідко узагальнено або, навпаки, одинично і точно лягає в їх основу, але й переживання, думки та відчуття героїв, підсилені деталлю, словом, іншими засобами художності. І. Рева зазначала, що «про Голодомор дуже важко писати, бо доводиться включатися в жахливі переживання людей, про яких пишеш» [10, с. 70]. Тому в цій статті хочемо звернути увагу на менш аналізовані твори про Голодомор, які з'явилися як пам'ять про ті жахливі часи – це повість Ольги Мак «Каміння під косою» [7] (Ольги Нилівни Петрової (1913–1998)), письменницька творчість якої постала в діаспорі (хоч під час Голодомору вона перебувала ще в Україні), та оповідання-новела Дзвінки Торохтушко «Жорна» із її книги «Благовіщення» [12] (Любові Бурак (1972), сучасної поетеси й письменниці із Тернополя). Ці твори засвідчують тяглість літературної традиції із зазначеної тематики й те, що вона актуальна сьогодні й залишиться такою ще довго. Окрім того, із творами про Голодомор Тодося Осьмачки, Івана Багряного, Василя Барки, Уласа Самчука та інших письменників можемо порівняти жіночу прозу на цю тематику. Огляд та хронологічну класифікацію творів художньої літератури про Голодомор зроблено Т. Конончук у статті «До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років» [4].

Аналіз наукових публікацій. Про історичні, політичні витоки Голодомору, його психологічні ознаки, емоційний та духовний світ людини у час страшних випробувань зібрана досить репрезентативна джерельна й теоретична база. У

цьому ряду – Книги-Меморіали записаних спогадів (особливо варто згадати Книгу-меморіал, видану ще на зорі нашої незалежності, у 1991 році, Л. Коваленко та В. Маняком [1]), дослідження І. Дзюби, Л. Лук'яненка, В. Сергійчука, В. Лоцицького, В. Ятченка, В. Яременка, Т. Конончук, І. Реви та багатьох інших дослідників. Окремі з них почали працювати з темою ще у 70–80-х рр. ХХ ст. За останні три десятиліття у цьому напрямку зроблено дуже багато, маємо захищені дисертації, що ґрунтуються на архівних матеріалах та записаних спогадах очевидців. Причому важливо пам'ятати не тільки сподіяні проти українців злочини, але й тих добродійців, які у страшне лихоліття голоду врятували хоч одне життя. Значною мірою цю прогалину заповнює книга, впорядкована В. Теліщакком та В. Яременком, «Людяність у нелюдський час» [6], що містить правдиву інформацію про майже 200 реальних людей, які, самі перебуваючи у складному становищі, знайшли сили протягнути руку допомоги ближньому.

Літературні твори відомих, згаданих вище письменників на цю тему, що дають більш осяжне уявлення про голодні 1932–1933 рр., також певною мірою простудійовані вченими. Проте обрана для аналізу проза Ольги Мак та Любові Бурак на сьогодні є менш дослідженою.

Тому **метою** цієї наукової розвідки є проаналізувати прозові твори зазначених письменниць на предмет відображення й зіставлення суспільних обставин Великого Голоду у міському та сільському середовищі.

Виклад основного матеріалу. Повість Ольги Мак «Каміння під косою» написана була уже за кордоном, куди змушена була виїхати письменниця після трагічних подій в родині та Україні. Вона вийшла в Канаді 1973 р. і за останні десятиліття двічі перевидавалася в Україні – 1994-го (ще за життя авторки) та 2006-го. Це один із еміграційних, а відповідно – позацензурних творів про Голодомор 1932–1933 рр., у якому максимально правдиво відображені події того часу у Харкові. До останнього видання розлогу творчу біографію письменниці, яка також може лягти в основу не менш цікавого бестселеру, написала Г. Кирпа [3, с. 3–16]. Хочемо зазначити, що назва твору метафорична. Стійкий, український народ з високим духовним світом та неприйняттям «системи гвинтиків» став тим «камінням» під косою не тільки голоду, але й усієї тогочасної влади і системи. На прикладі двох головних героїв повісті Лідії Сергіївни Чернявської та юнака Андрія Півдоли Ольга Мак показує силу, яка навіть в таких страшних умовах, незважаючи на фізичний та, що теж важливо, духовний голод, здатна якщо не до відкритої боротьби, то до внутрішнього, бодай одноосібного протистояння. Л. Рудницький стосовно цього зазначив: «У повісті “Каміння під косою”, рамці якої є голод в Україні, змальовані дві надзвичайно вдалі постаті – старої жінки і юнака – що серед страшних обставин

зберігають свою людську гідність та рівновагу духу завдяки щирій християнській вірі...» [11, с. 143].

Голодний Харків, що був тоді українською столицею, виглядав жахливо: «Столиця України тхнула трупом» [7, с. 17]. Цими словами починалася повість. Населення міста, за словами письменниці, поділялося на «правних жителів» (тобто містян, які мали роботу, а також картки, тому стояли в чергах біля крамниць) і тих, «що не мали ніяких прав і взагалі не підходили під рубрику ніяких жителів», «коротше кажучи, це були розкуркулені, “саботажники колгоспного будівництва”, “вороги радянської влади”, а популярно – голодаючи» [7, с. 17]. Страшним було те, що їх було більше за «правних». Вони були «смирні, боязкі й упокорені», «сиділи попід мурами і парканами, тихенько, несміливо простягали руки по милостиню і мовчки вимирали тисячами» [7, с. 17], могли стояти хіба що «в черзі по смерть» [7, с. 18]. Проте згодом авторка зазначає, що у місті була ще й третя група – це «злочинці», серед яких виділялися також два угруповання: «одні з них носили однострої або добрячі теплі пальта й хутряні шапки та великі шкіряні течки. Вони наказували вбивати і грабувати “по закону” і робили це з розмахом, гідним Джінгіс-хана. За те їх шанували, величали “товаришами” з додатком чину, посади, імені, по батькові і прізвища, їх нагороджували орденами...» [7, с. 18]. Це були представники влади. Друга ж група цих злочинців «зовнішнім виглядом нічим не відрізнялася від голодаючих. Була така ж обдерта, така ж брудна і майже така сама бездомна. Приналежних до неї не шанували, не величали і не називали на імена та прізвища, а називали вуркаганам чи, ще простіше, урками або блатними» [7, с. 18]. А ще тут було багато «ожебрачених селян», які, надіючись на порятунок у місті, самі нагадували «піднесених із гробів мертвяків, покликаних на Страшний Суд» [7, с. 19] та різних бездомних, таких, як і головний герой твору, Андрій, який втік із «завошивленого, смердячого, голодного» дитбудинку, приїхав у місто з добрими намірами – знайти хоч якусь роботу (не маючи навіть довідки, не лише свідоцтва про народження), був у місті «новаком», хоч і «надто розсудливим на свій вік» і «мав якісь невиразні надії на краще» [7, с. 19]. Перебування у дитбудинку згадував із ненавистю та огидою, хоч влада видавала це за милосердя, адже «рятувала» таких дітей-сиріт, разом із куском хліба ламаючи їхню волю, характер, долю, заселяючи їхню пам'ять зовсім іншими ідеалами, далекими від родинних та духовних, а тим більше від національних.

Цитатний матеріал використаний у цьому випадку, аби показати, наскільки чітко Ольга Мак бачила соціальні стани тогочасного міста, яке перебувало в лещатах голоду. На сторінках повісті вона чітко показує і взаємодію представників цих станів. Втративши рідних (батька вбили за пів мішка кормових буряків, мати і двоє менших братів померли з голоду, а «страша сестра кудись пішла»),

юнак надіявся, що в місті виживе, бо ж тут «нема хлібозаготівель, колективізації і “плянів до двору”, тут «не розкуркулують, не виганяють із хат і не вивозять у Сибір», а також «є фабрики, є якісь майстерні, а на додаток до всього, кажуть, мають продавати хліб усім» [7, с. 19]. Але те, що він побачив у місті з перших годин, розвіяло усі його надії враз та страшно приголомшило. Хлопець опирається цій дісності, в ньому ще живе вроджена селянська гідність, тому, коли його зустрічний називає «блатняком», рішуче заперечує: «Я чесних батьків син і ще соломини чужої не торкнув, ані руки по милостиню не простягнув!» [7, с. 21]. Тому так печуть йому копійки, які йому хтось дав у руку пізніше, в час повного виснаження. Хлопець ними так і не скористався, бо його ніби зсередини навіть у такому стані пекло слово «старець». Він бажав «жити, бажав працювати і заробляти собі на хліб» [7, с. 27]. У цей час його почуття гідності ще здатне протистояти приниженню. Знайшовши на ніч притулок у шкільного сторожа, Андрій вранці йде містом і сахається від замерзлих трупів. Його лякає думка, що вони «знайшли свій кінець там, звідки він гадав починати життя» [7, с. 29]. Проте юнак все ще хоче «узяти життя “за роги” і вийти переможцем!» [7, с. 30]. Своім юним незіпсованим розумом він, як не дивно, бачить справжніх «ворогів народу», спрагло намагається спіймати відомості про якісь «об'єднання», але наразі мав просто вижити. У прагненні працювати, і працювати саме на землі (це його найбільша мрія, тому й хотів би вчитися на агронома), проявляється справжня селянська ідентичність героя.

Поневіряючись у пошуках хоча б нічного прихистку від морозу та бодай чогось їстівного, хлопець бачить не меншу жахливість ситуації в місті, ніж у селі. Воно тепер нагадує йому велетенського монстра, який пожирає усіх цих знедолених голодних людей, які в одну із ночей, коли «стражі порядку» їх вигнали із приміщення холодного вокзалу, аби хоч рухом зігрітися, розмахуючи руками й притупуючи ногами, «на тлі похмурої вулиці під млявим освітленням ледачих ліхтарів подобали на зборище юродивих, що виконують якийсь макабричний обрядовий танець» [7, с. 42]. Такий імпресіоністичний опис голодного натовпу й загалом стиль написання повісті говорить про вплив на авторку літературних течій Заходу, оскільки для України 1973 рік був ще часом панування соцреалізму.

Були і повстання, про які найбільше наслухав Андрій, ночуючи на вокзалі. У творі згадуються «етапники» із села Вовчого, які «ніби бунт підняли, голову сільради і представника з обкому вбили. За це на село наскочило ГПУ, привідців вистріляло на місці, село спалили і прапор чорний повісили. А тих, що живі осталися, у вагони позаганяло і – в Сибір!» [7, с. 44].

В агонії, спричиненій голодом та хворобою, головний герой твору не плакав, не стогнав, як інші, а читав поезії Тараса Шевченка і говорив, довго говорив, хоч його давно уже ніхто не слухав і не чув.

Він згадає свою бабу, яка усього «"Кобзаря" напам'ять знала» й «казала, що й у Святому Письмі більшої правди нема. Вже ледве ноги волочила з голоду, а вийде до воріт, учепиться за них руками й голосить:

*"Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть"*» [7, с. 56].

Зацитувавши Тараса Шевченка через спогад про свою бабу, Андрій говорить: «Це вона так про колгосп казала. А сусіди пальцями навпроти лоба крутили і показували на неї: мовляв, старій з голоду розум помутився. Неправда! Моя баба до смерті при своєму розумі була! А я прозрів оце тепер» [7, с. 56]. Водночас авторкою описано стан героя, коли навколо натовп, у якому людина почувається абсолютно самотньою. Це нагадувало не тільки агонію голоду, але й агонію духу, передсмертні галюцинації, коли людина перебуває уже «на межі», проте її не полишає прагнення до волі, до утвердження себе як етнофора, людини національної, вільної. Це те, що найбільше прагнула зламати нова влада. Такий стан В. Ятченко називає «духовним мусульманством», до якого призводить «параліч в людині вольового начала як здатності до впорядкування й мобілізації своїх життєвих сил, до подолання зовнішніх і внутрішніх перепон у прагненні зреалізувати сенс власного існування» [14, с. 36]. Проте, очевидно саме за це декламування поезій Шевченка, хлопець таки був почутий, на нього звернула увагу Лідія Сергіївна Чернявська, лікарка з міської проукраїнської інтелігенції, яка й врятувала йому життя, пізніше пояснивши, що зробила це, бо він «не просив, а лаявся і проклинав», «погрожував і бунтувався» [7, с. 60]. І коли за кілька тижнів, вилікуваний та підготований, він намірився повертатися в село, то вона висловила сумнів у тому, що його, неповнолітнього, приймуть до колгоспу, на що юнак рішуче відповів: «Я скоріше здохну, ніж до колгоспу впишуся! Мої предки і за панщини кріпаками не були, а я оце мав би самохит'я шию в ярмо наставляти?!» [7, с. 59]. Пізніше, коли жінка згадає, що є люди, які навіть у цей складний час гуртуються задля боротьби, він, хоч і був ще фактично підлітком, гаряче її просив: «Оті комітети Самооборони... Скажіть мені, де їх шукати? Я не зраджу!» [7, с. 60] Чернявська стає його духовним опертям, говорить про те, що потрібно все витерпіти і жити, навіть коли не знаєш для чого, «жити треба хоч би для того, щоб у слушний час уміти вмерти розумною і корисною смертю» [7, с. 61], а не безглуздою. Пізніше так померла сама, встигнувши все передати в надійні Андрієві руки. А наразі він залишився жити у жінки, за

її проханням називаючи її «бабою», хоч і не зовсім погоджувався з цим.

У час геноциду спостерігається різке зменшення життєздатності та життєстійкості людей, відбуваються психічні розлади, зниження національної самосвідомості, порушення системи цінностей, ставлення до світу й до життя. Фактично відбувається регресія (руйнування) особистості як «стратегія виживання організму, коли вищі цінності людини приносяться в жертву заради її біологічного збереження» [10, с. 110]. Власне, на це й було розраховано. За словами І. Рєви, «комуністична ідеологія та пропаганда були спрямовані на знищення в свідомості громадян образу народу й родини, бо людьми без коріння легше маніпулювати» [10, с. 131]. Це страшно, але у той жадливий голод часто останнім проявом батьківської любові було лишити дитину під дверима дитбудинку (а іноді в місті біля магазину чи на ярмарку), аби вижила. Голод став примусовою культурною ізоляцією від усвідомлення своєї національної та родинної ідентичності шляхом фізіологічного переключення організму людини, коли думки спрямовані тільки на біологічне виживання.

Проте навіть у той час у суспільстві спостерігалися сильні особистості, які знаходили в собі сили не зраджувати ні нації, ні собі, ні власним переконанням. Це була ніби зворотна реакція і стратегія: ці почуття навпаки загострювалися, воліли радше загинути, але не зрадити. Саме такий шлях обрала лікарка Чернявська із повісті Ольги Мак та Андрій, підліток, якого вона прихистила. Андрій, живучи в Лідії Сергіївни, користаючись її невеликими, але все ж запасами їстівного, не може не ділитися тим, навіть майже останнім, із прохачами. Найбільше вразили його діти з матір'ю, які сварилися за поданий ним же краєць, що наштовхнули його на спогад про своїх рідних братів та маму, які померли голодною смертю. Цій жінці несила було дивитися на голодні муки дітей, бо їм ще іноді хтось щось давав, а їй – нічого. Вона бажає їм смерті, поки сама ще жива, бо «ніхто не подумає, що шкоринкою їм життя не врятує, тільки муку надовше розтягне й сиротами зоставить. Я ж ось-ось ноги простягну, та й на тому світі спокою не матиму. Бо хто ж їх, сиротят, в останню хвилину до лона пригорне? Хто їм очі замкне? Хто їм руки на грудях зложить? Хто їх земелькою притрусить?..» [7, с. 66]. І це був прояв любові, а не жорстокості, й водночас реакція виснаженого організму, а не особистісна позиція матері, яка насправді безмежно любила своїх дітей. Після цього вночі хлопцю довго ввижалася мученицька смерть власної матері й маленьких братів.

Залишаючись вдома замкненим, хлопець за стуком у хвіртку розпізнавав, хто є прохачем, бо та «хвіртка, наче чулий музичний інструмент, виразно передавала душевний стан людей, що до неї добувалися: раз озивалася боязко і тихо, другий раз безнадійно ридала, а то з нову тряслася від божевільної розпуки» [7, с. 75]. Юнак мучився, що не

може усім допомогти, тому став від свого щоденного шматка відрізати маленьку скибочку та скидати у «ворочок», аби потім бодай когось одного нагодувати й врятувати. Лідія Чернявська навчає його думати, щоб не вийшло так, аби з нього «кпив» «диявол з-під кремлівської зірки», тому що, за її словами, рятувати Україну потрібно не торбинкою хліба, а «треба приготувати наші серця і нашого духа» [7, с. 77], тобто боротися за незалежність, проти режиму. У місті в основному селяни без документів та роботи помирали з голоду на вулицях, а з ними помирала й «хліборобська незалежність». Проте жінка переконливо пояснила хлопцеві, що, окрім селян, «е ще й промисловці, купці, політики, військовики, духовенство, науковці й митці. Всі вони становлять підвалини окремішності й незалежності нації. І цих ти серед голодаючих не побачиш – їх уже знищили по тюрмах і засланнях, а тим, що лишилися на волі, приготували ще гіршу від смерті долю: змусили служити на користь нищителів народу і незалежності» [7, с. 77]. Від своєї покровительки Андрій дізнався «багато про розстріляних учасників спроб відновлення Української Державности, про розгром Української Православної Автокефальної Церкви, про загибель видатніших діячів наукового і культурного світу...» [7, с. 78]. Одним із головних завдань Голодомору 1932–1933 рр. було знищити людину як національно свідому особистість, іншими словами, зробити з неї покійного раба, і виморювання голодом тут було прицільною зброєю. За словами В. Ятченка, «як концтабори, так і Голодомор стали кульмінацією здійснюваної владою політики знеособлення (деперсоналізації) людини, перетворення особистостей на масу...» [14, с. 11–12]. Українська культура, як відомо, має свої антропоцентричні виміри, у кожен історичний період розвитку етносу формується національна еліта, яка уособлює в собі найкращі риси й досягнення часу (більш детально про це йдеться у статті Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk «Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man)» [15]). Проте у 30-ті роки ХХ століття знищенню, репресіям, засланням була піддана фактично вся національно свідомі інтелігенція, окрім тих, хто погодився служити владі. Але вони уже не могли піднятися аж так, щоб стати лідерами, очолити національний рух. А що влада не завершила репресіями, то довершив Голодомор. І головна героїня твору Ольги Мак – Лідія Сергіївна – була свідомо цього.

За великий срібний годинник зі стіни Чернявська зробила Андрію документи, приписала, і тепер він міг піти навчатися до «фабзаучу». Дякуючи за цю новину, він на радощах «відрізав половину комерційного хліба, вкинув його до скибочок у паперовому ворочці» та й віддав першому ж прохачеві, який постукав у хвіртку, не зауважуючи навіть, хто це був, а побачив «лишень самі висхлі тремтячі руки, що жадібно вхопили милостинку» [7, с. 81].

Лідію Сергіївну таки дістали ненаситні руки влади, забрали вночі на допити, вже вкотре. Не подобалося, що діти за кордоном, що має проукраїнську позицію, а найбільше допитували за фамільні дорожності, які вона таки сховала, віддавши «владі» кілька підробок. Андрій, чекаючи її, не втрачав віри, що жінка повернеться, навіть «відновив у собі занехаяну в часи поневірянь звичку – молитися» [7, с. 94]. Це психологічно рятувало його. Молитва підносила та скріплювала дух. Жінку повернули, також вночі. Повернули помирати. Коли хлопець на руках заніс її до хати, бо йти не могла, то вжахнувся, «заціпенів, відчуваючи, що від жаху в нього їжиться волосся», оскільки «на подушці жовтіло якесь незнайоме спухле обличчя з водянистими мішками під заплученими очима і з синіми, майже чорними устами, на яких виступала рожева піна» [7, с. 115]. Вона помирала, але золота на «згиденну державу», на зброю, якою вбиватимуть українців, не віддала. Перед смертю Чернявська дала Андрію духовну настанову й орієнтири на життя, а ще – сказала, де золото, включивши його до «заповіту» разом зі своїми дітьми й онуками. Він виправдав її довіру, залишившись жити у хатині й написавши сину закодований лист про те, що їх чекає материн спадок, а він доглядає за посадженою нею на місці старого колодязя грушею та чекає на них. Син, отримавши лист, таки зрозумів його та був утішений, що матір «вмирала на руках чесної і розумної дитини» [7, с. 142]. Повесть завершується надією, що хлопець, подібно таким сильним духом борцям, як Лідія Сергіївна, також стане «камінням під косою» більшовицькій владі. Духовний вимір українськості в час Голодомору полягав у збереженні прагнення до боротьби, до внутрішньої й зовнішньої свободи, що не вдалося зламати в характері головної героїні й що вона посіяла в душі Андрія.

Селяни йшли в місто в надії заробити, але їх тут ніхто не чекав. Без документів, вони помирали тисячами на вулицях. У селах помирали, бо забирали все їстівне, не тільки хліб. Вижили небагато, лише ті, хто таки зумів обхитрити владу й приховати щось на поживу. Такий випадок описано в короткому оповіданні-новелі Любові Бурак (псевдонім Дзвінка Торохтушко) «Жорна», яке увійшло до збірки її творів «Благовіщення». Оповідь ведеться від імені Ірини Федорівни, яка розповідає дівчинці Оксанці, що таке жорна, а заодно й про те, що «в тридцять другому дідо мій зумів сховати два мішки зерна за селом. А жорна в хаті були. Їх тоді так і не знайшли мисливці за п'ятьма колосками. Бачили, що всі живі. Півсела в зимі вже від голоду померли, а мої живі всі були. Тільки прабаба, мама дідова, на покуті лежала в одязі празниковій і вмирала тяжко. І все ніяк не могла Богові душу віддати» [12].

Діда неодноразово забирали на допити, жорстоко били, аби зізнався, з чого виживають, а він приходив, ще надворі знімав закривавлений одяг, а потім «ішов до хати, падав перед покуттям, хрестився до ікон пучками, переламаними в дверях

кабінету слідчого НКВС, і шепотів тихо: “Мамо, Христом Богом прошу і молю вас: не віддавайте Богові душу! Бо, як віддасте свою – то і наші за вами підуть...” [12]. А «прабабі давно вже не до життя було. Ще весною тридцять другого їй і ряст не цвів, і журавлі в осінні засвіти її кликали», її «боліло і пекло в грудях вже від тої свічки життєвої, бо догоряла вона, розливалася воском гарячим попід ребрами, розтікалась і палила всередині все», але прабаба була їхнім спасінням, і «дідо брав її висохлу руку, цілував чорну від праці долоню і молився. Не до образів, до матері молився: “Мамо, змилюйтеся! Ще поживіть до весни, до зеленого...”» [12]. Підготована кількома ложками «затірки», яку їй подавали найперше, вона жила, «чіплялась очима невидючими за надію, душею за віру трималась, а серцем за любов» [12] (надзвичайно сильна метафора авторки), жила, бо «під прабабою, там на покуті, жорна оці були сховані. На них дідо з бабою вночі, прицвяхувавши до віконної рами грубу верету, напотемки, без каганця, без посвіту терли по кілька жмень того прихованого зерна» [12], яке було заховане аж за селом, тому й не знайшли його удома «мисливці за хлібом». Баба померла, всміхаючись, коли восени 33-го в хату принесли перший окраєць глевкого хліба за трудовень. Вона його вже не їла, лише вдихнула хлібний дух, посміхнулася і з полегшенням померла, мабуть, радіючи, що своїм стражданням життям порятувала від смерті родину.

За оповіддю, дід із бабою самі несли домовину своєї матері (прабаби оповідачки) на цвинтар, а діти ще й з боків її підпирали, хоча, за народною прикметою, могли в родині всі вимерти, але, поперше, особливо й нести не було кому – повимирали, а по-друге, «дідо» й не дозволив би того зробити, бо у баби під головами лежали важкі жорна, які він завбачливо потім «прикопав» під верхом на могилі, ніби відчуваючи, що в 47-му вони «знову закрутяться». Але «дідо» вважав, що «вже нічого злого не станеться», бо «прабаба смерть їхню в порозі зупинила» [12].

Але трагедія українських сіл й України в цілому не закінчилася мільйонами смертей від голоду. Бо після цього у виморених голодом селах «наче десь греблю прорвало. В кожне село, в кожну спустошену голодом хату, затікала каламуть російської глибинки. Переселенці. Зозулине поріддя» [12]. Й оповідачка за сюжетом новели пояснює дитині, чому це таке горе для українців від цих переселенців: «Як зозуля яйця підкидає свої до чужих гнізд і пташки іноді й гинуть, годуючи її пташенят, так і Росія заселяє відвойовані землі своїми дітками. І наш люд гине. Бо зозулята викидають його з родинного гнізда, замордовують працею і виморюють голодом. Зозулятам багато треба. Все треба. Все, що є і ще більше... Більше... Більше!..» [12].

Коли села почали важко оживати після голоду, то про нього не говорили. Взагалі. Це була заборонена тема, хіба таємно хтось ділився

спогадами з рідними. І то часто уже перед смертю. Боялися. За це могли «посадити», «заслати» і навіть убити. Аж після проголошення незалежності України люди почали ділитися такими спогадами, і то обережно, боячись. Проте людей, які були причетні до вилучення їстівних запасів у селян, пам'ятали й мовчки обходили. Ю. Рацибарська, журналістка Радіо Свобода, записала такі розповіді на Полтавщині. «Була така – баба Софія. Її портрет – у музеї, зі святами поздоровляли піонери, ніби шанована людина... Але я помітила: вона живе сама, ні з ким не спілкується. Питаю в бабусі. А бабуся й каже: “Вона була першою комуністкою на селі”. А за цим багато стоїть... Репресії, голод. Справжньої поваги – не було. А ще у мене була подруга. Зауважую: повз їхній двір люди йдуть, та чомусь не зупиняються, не вітаються. Я кажу бабусі: “А чого так?”. А бабуся каже: “Е, дітки, стільки крові на них”. У селі була кривава продзаготівля, і те робилося руками їхнього діда й прадіда. Їх не переслідували – але ставлення було таке. Рід щось втратив. Розрив великий був між офіційною і справжньою історією» [9].

Ми уже згадували, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом. Спираючись на працю доктора Лондонського університету Ентоні Дейвіда Сміта «Національна ідентичність», В. Борисенко означає під цим поняттям «ті випадки, коли відомо, що масова смерть культурної групи була задумана наперед і підставу такого наміру становило саме існування цієї культурної групи. До дій етноциду Ентоні Д. Сміт відносить “культурне поглинання та етнічне перемішування”» [2, с. 218].

Висновки. Отже, як бачимо, українська художня література не тільки передає інформацію про ті страшні роки, зберігає гірку правду про Голодомор, але можемо говорити про те, що наше письменство за допомогою відточеного слова увиразнює, узагальнює сподіяне, впливаючи на емоційно-психологічну сферу читачів, таким чином увічнюючи ті події в пам'яті співвітчизників. Хоч «пам'ять тіла» набагато сильніша за словесну, проте лише вербалізовано ми можемо зберегти й передати цей досвід поколінням, аби не стерся із пам'яті нації. Потрібне розуміння того, що метою геноциду та етноциду було руйнування традиційних етнічних та родинних цінностей, культурного простору села, який був основою культури українців. Це історична й національна травма, яку не можна забути. І ще одним виразним доказом цього є проаналізовані твори Ольги Мак та Любові Бурак.

1. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал. Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. 584 с.
2. Борисенко В. Усна історія про голодомор 1932–1933 років. *Три голодомори в Україні в ХХ столітті: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції.* Київ: Українська видавнича спілка, 2003. С. 218–232.

3. Кирпа Галина. «Я є кимсь...». (Передмова). *Мак Ольга. Каміння під косою*. Київ: Лелека, 2006. С. 3–16.
4. Конончук Т. До правди про трагедію голодомору 1932–1933 років. *Три голодомори в Україні в ХХ столітті: погляд із сьогодення. Матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. С. 199–217.
5. Конончук Т. Затемнення українського сонця, або Трагедія голодомору 1932–1933 років у фольклорі України. Київ: «Твим інтер», 1998. 216 с.
6. Людяність у нелюдяний час. Упоряд. В. С. Теліщак, В. М. Яременко. Київ: Смолоскип, 2018. 288 с.
7. Мак Ольга. Каміння під косою. Київ: Лелека, 2006. 143 с.
8. Маняк В. Повернути народові історію, а історії правду. *33-й: голод: Народна Книга-Меморіал*. Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. Київ: Рад. письменник, 1991. С. 570–583.
9. Рацибарська Ю. «Я ховала ці речі 50 років!» Вишиті рушники Полтавщини розповідають про Голодомор та сталінські репресії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vyshyti-rushnyky-tetyany-mukhinoyi/32512936.html>
10. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ: К.І.С., 2019. 272 с.
11. Рудницький Л. Ольга Мак. (Післямова). *Мак Ольга. Каміння під косою*. Київ: Лелека, 2006. С. 143.
12. Торохтушко Дзвінка (Любов Бурак). Жорна. Благовіщення. URL: <https://ukrainianpeople.us/%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE-%D0%B7-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%B1%D0%BB/>
13. Чижевський Д. Український народний характер і світогляд. *Українознавство*. Київ, 1994. С. 208–213.
14. Ятченко В. Духовний світ української людини в часи Голодомору. Київ: Міленіум, 2018. 156 с.
15. Z.O. Yankovska, L.V. Sorochuk. Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2020. No 18. P. 87–101. URL: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/221383/221498>
2. Borysenko V. (2003). *Usna istoriya pro holodomor 1932–1933 rokiv. Try holodomory v Ukraini v XX stolitti: pohlyad iz s'ohodennya* [Oral history of the famine of 1932–1933. Three famines in Ukraine in the 20th century: a view from today]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka. Pp. 218–232. (In Ukrainian).
3. Kyrpa Halyna (2006). «Ya ye kym's'...» ["I am someone..."]. (*Peredmova*). *Mak Olga. Kamynnya pid kosoyu*. Kyiv: Leleka. Pp. 3–16. (In Ukrainian).
4. Kononchuk T. (2003). *Do pravdy pro trahediyu holodomoru 1932–1933 rokiv. Try holodomory v Ukraini v XX stolitti: pohlyad iz s'ohodennya* [To the truth about the tragedy of the famine of 1932–1933. Three famines in Ukraine in the 20th century: a view from today]. *Materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi*. Kyiv: Ukrayins'ka vydavnycha spilka. Pp. 199–217. (In Ukrainian).
5. Kononchuk T. (1998). *Zatemnennya ukrayins'koho sontsya, abo Trahediya holodomoru 1932–1933 rokiv u folklori Ukrainy* [Eclipse of the Ukrainian Sun, or the Tragedy of the Famine of 1932–1933 in the Folklore of Ukraine]. Kyiv: «Tvim inter». 216 p. (In Ukrainian).
6. *Lyudyanyst' u nelyudyanyy chas* [Humanity in an inhumane time]. Uporyad. V. S. Telishchak, V. M. Yaremenko (2018). Kyiv: Smoloskyp. 288 p. (In Ukrainian).
7. Mak Olga (2006). *Kamynnya pid kosoyu* [Stones under the scythe]. Kyiv: Leleka. 143 p. (In Ukrainian).
8. Manyak V. (1991). *Povernuty narodovi istoriyu, a istoriyi pravdu. 33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [Return history to the people, and history to the truth. 33rd: famine: People's Book-Memorial]. Uporyad.: L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. Kyiv: Rad. pys'mennyk. Pp. 570–583. (In Ukrainian).
9. Ratsybarska Yu. «Ya khovala tsi rechi 50 roktiv!» *Vyshyti rushnyky Poltavshchyny rozpovidayut' pro Holodomor ta stalins'ki represiyi* ["I hid these things for 50 years!" Embroidered towels from the Poltava Region tell about the Holodomor and Stalinist repressions]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vyshyti-rushnyky-tetyany-mukhinoyi/32512936.html> (In Ukrainian).
10. Reva I. (2019). *Po toy bik sebe: sotsial'no-psykholohichni ta kul'turni naslidky Holodomoru i stalins'kykh represiy* [On the other side of myself: socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions]. Kyiv: K.I.S. 272 p. (In Ukrainian).
11. Rudnytskyi L. (2006). *Olga Mak. (Afterword). Mak Olga Kamynnya pid kosoyu* [Stones under the scythe]. Kyiv: Leleka. P. 143. (In Ukrainian).
12. Torokhtushko Dzvinka (Lyubov Burak). *Zhorna. Blahovishchennya* [Millstone Annunciation]. URL: <https://ukrainianpeople.us/%D0%B6%D0%BE%D1%80%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%B7%D0%B2%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0-%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D1%85%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BA%D0%BE-%D0%B7-%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%B1%D0%BB/>

References

1. *33-y: holod: Narodna Knyha-Memorial* [33rd: famine: People's Book-Memorial]. Edited by: L. B. Kovalenko, V. A. Manyak. (1991). Kyiv: Rad. pys'mennyk., 584 p. (in Ukrainian).

- %D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3%D0%B8-%D0%B1%D0%BB/ (In Ukrainian).
13. Chyzhevsky D. (1994). *Ukrayins'kyi narodnyy kharakter i svitohlyad. Ukrayinoznavstvo* [Ukrainian national character and outlook. Ukrainian studies]. Kyiv. Pp. 208–213. (In Ukrainian).
14. Yatchenko V. (2018). *Dukhovnyy svit ukrayins'koyi lyudyny v chasy Holodomoru* [The spiritual world of the Ukrainian man during the Holodomor]. Kyiv: Milenium. 156 p. (In Ukrainian).
15. Z.O. Yankovska, L.V. Sorochuk. (2020). Anthropocentric dimensions of Ukrainian culture (in the context of the archetype of the Wise Old Man). *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. No 18. Pp. 87–101. URL: <http://ampr.diit.edu.ua/article/view/221383/221498>